

תמר כתריאל מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל
חיפה: זמורה ביתן ואוניברסיטת חיפה, 1999. 303 עמודים.

ספרה של תמר כתריאל מביא לפני הקוראים "רישומים של מסע אתנוגרפי-לשוני במחוזות של התרבות הישראלית". לאורכו של המסע, הנפרש על-פני שנים-עשר פרקי הספר, כתריאל מטיילת בחצרות בתי-ספר יסודיים, משוטטת בבסיסי צה"ל, מציצה אל תוך הסלון של המעמד הבינוני הישראלי, מאזינה לרדיו ומבקרת במוזיאונים – ומחפשת מילות-מפתח: מילים שמייצגות מושגים ומערכות-משמעות מכוננים בחברה הישראלית, ותורמות להבניה הטקסטית של חיי היומיום הישראליים. המסע אינו בלשני: כתריאל אינה עוסקת במילים כשלעצמן, אלא משתמשת בהן ככלי עבודה אתנוגרפיים, כחורי הצצה אל פרקטיקות טקסיות-לשוניות-תקשורתיות מורכבות, המשקפות נורמות ודפוסים של קבוצות חברתיות-תרבותיות, ובה-בעת משתתפות בכינון של זהויות אישיות וקבוצתיות במצבים קונקרטיים.

הספר מחולק לשלושה חלקים: החלק הראשון עוסק במילות-המפתח של הילדות הישראלית, וארבעת הפרקים שלו מוקדשים לטקסים התקשורתיים המכוננים את זהותם החברתית של ילדי בית-הספר: החלפות, בכיבודים, סודות וברוג; חלקו השני של הספר עובר מעולמם של הילדים הקטנים אל עולמם של בני-הנוער והחיילים, ועוסק במילות-המפתח של שידורי הרדיו לילדים, בכתובות-האש של תנועות-הנוער, בביקורי-ההורים בבסיסי הטירונים, ובגיבוש כמטפורה מכוננת בכיתה-הלימוד, ביחידה הצבאית ובחברה הישראלית כולה; החלק השלישי עוסק בטקסים הישראליים של התקשורת הבין-אישית (שיחות-הנפש ומסיבות הקיטורים), בסגנון הדיבור הדוגרי, ובהבניית ההיסטוריה הציבורית על-ידי סיפורי חלוצים במוזיאון לתולדות ההתיישבות.

בעיני, כוחו של הספר הוא בהתבוננות המדוקדקת בפרטים הקטנים, בהקשבה הסבלנית לגווני הדקים של המציאויות הלשוניות-החברתיות. במיטבה, בפרקים העוסקים בעולם הילדים, זו התבוננות שאינה ממהרת להסיק מסקנות מכלילות, אלא מפרקת ומתארת, בוחנת ומנתחת, קשובה לתובנות העצמיות של מושאי המחקר ולמורכבותן העצומה של הנורמות התקשורתיות המתבטאות בהתנהגותם של הילדים ובעמדות שהם מבטאים. בפרק העוסק בהחלפות, למשל, כתריאל עוקבת אחר השימוש המאגיי-כמעט של הילדים בביטויים בחרטות ובלי חרטות, בהחזרות ובלי החזרות; היא מתחקה אחר ההיגיון החברתי-העסקי-הרגשי המפותל שעומד מאחוריהם: כך, למשל, חתימת עסקה בהכרזה של בלי חרטות מעניקה לה לכאורה מעמד סופי ומחלט, אבל גם מעמד זה נתון להשפעת לחצים אישיים ורגשיים. בלשונו של ילד אחד, בן שמונה: "אם מישוה אומר 'בלי החזרות', אז שום דבר לא יכול לעזור, רק אם הילד השני בוכה." בפרק העוסק בכיבודים, הילדים מסבירים לכתריאל שהחובה לכבד לילד אחר (לכבד ל-), ולא לכבד את) נוגעת לא רק בממתקים עצמם, אלא גם במשא-ומתן המתמיד על המיצב (status) החברתי של המכבד והמכובד. "זה לא שאני אמות אם אני לא אקבל ביס מהקרטוב," אומרת ילדה בת אחת-עשרה, "זה פשוט כבוד, כמו שהמלה אומרת". מאחורי ההסכמה החברתית הפשוטה-לכאורה על הכיבודים עומדת מערכת מורכבת של תובנות ושיקולים, ולמידת מערכת זו הינה חלק מרכזי מתהליך התברות שהילדים עוברים

בבית-הספר. למשל, טקסי הכיבודים נוגעים בחלוקה החברתית של סוגים מסוימים בלבד של מאכלים – ממתקים ומאכלים מהסוג שנקנה בקיוסק, כגון פלאפל – וחשיבותם עולה לפעמים אפילו על חשיבותו של טקס הברוגז, המורכב לא־פחות: כתריאל מדווחת על ילד שכיבד לילד אחר שהיה איתו ברוגז – מבלי ליצור איתו קשר־עין או לדבר איתו – פשוט כי הוא "עמד יחד עם כולם". הכלל האוסר על קיפוח בכיבודים גבר כאן על הכלל של ניתוק חברתי במצב של ברוגז.

בפרק העוסק בסודות, כתריאל עוקבת אחר תהליך ההבניה החברתית של מושגי־מפתח כגון אמון, חברות, אמת ורכילות, בין היתר בעזרת ניתוח של משחקי "אמת או חובה". הפרק העוסק בברוגז מתאר את המערכת האסטרטגית המורכבת של התחלת הריב, ההתנתקות, ההכרזה על ה"ברוגז", דפוסי התיווך, ההתקרבות ההדרגתית והסיום הטקסי; מערכת שנועדה לאפשר תחרות מתמדת על מיצב מבלי שאיש מהנוגעים בדבר יפגע בצורה קשה מדי.

שני הפרקים האלה נוגעים ללב במיוחד, בעיקר מכיוון שהניתוח הלשוני־התקשורתי אינו מנסה להסתיר את העובדה כי לגבי הילדים עצמם מדובר לפעמים בעניינים של חיים ומוות, ולא בטקסים מופשטים המבנים מערכות של משמעות. כאשר היא מתארת את המשחק "אמת או חובה", כתריאל אומרת כי "אף כי באופן רשמי כולם משתתפים במשחק, ילד או ילדה עלולים למצוא את עצמם תמיד בשוליים, כשאף אחד אינו נוקב בשמם כמי שהוא חש אליהם חיבה, אהבה או הערצה, ולפרוש מרצונם הם, בתואנה שהמשחק משעמם". כל מי שזוכר חוויות מסוג זה מילדותו, או צופה במצבים כאלה כהורה, יודע כמה כאב ומצוקה מקופלים אצל הילד או אצל הילדה המגדירים את המשחק, באופן אדיש־לכאורה, כ"משעמם".

הפרקים העוסקים בבני־הנוער ובמבוגרים פרטניים פחות, ומתמקדים יותר בניתוח ביקורתי כללי של טקסי התקשורת השונים בהקשריהם החברתיים־הפוליטיים. למשל, כתריאל מתארת את שידורי הרדיו לילדים (תוכניות הייעוץ לתלמידים והחדשות לילדים) כפעולות תקשורתיות המבוססות על הנחות פטרנליסטיות מצידם של המבוגרים לגבי הילדים, ומייצרות בכך מנגנון של הרחקה והשתקה של בני־הנוער. ההשוואה בין מהדורות החדשות למבוגרים, ששודרו בגלי צה"ל מדי בוקר בשעה שבע, לבין מהדורות החדשות לילדים, ששידר אלכס אנסקי מייד לאחריהן, מעניינת במיוחד. מתוך מאתיים חמישים ושש ידיעות ששודרו למבוגרים, ושמונים וארבע ידיעות ששודרו לילדים, רק ידיעה אחת (!) שודרה בשתי המהדורות. החדשות לילדים דיווחו על עולם שכולו טוב – המורכב מילדים שובבים, חיות־מחמד וצעצועים – וכך סייעו בהרחקת הילדים מהשדה הציבורי.

בפרקים העוסקים בכתובות־האש ובגיבוש, כתריאל דנה בשאיפה הנסתרת לסולידריות חברתית מושלמת ובלתי־ניתנת לפירוק – לייצור הסופי של הגביש החברתי המדויק, ההומוגני והחסין – במסגרת השבט, הכיתה, הפלוגה או המדינה כולה. היא מספרת על המשתתפים בטקסי־האש, שלא העלו בדעתם את קיומם של "היבטים של אסתטיקה פשיסטית" בפעילויותיהם, ועל מורה בבית־ספר שהסבירה בהתרגשות ש"אם נוותר על המטרה של 'גיבוש' חברתי בכיתה, המדינה תתפורר".

בפרק העוסק בדוגרי, כתריאל מדברת על המתח המובנה בין סגנון הדיבור היהודי־הישראלי, הממוקד בדימוי העצמי של הדובר ובערכי הכנות והטבעיות המערביים,

לבין סגנון הדיבור המקובל בתקשורת הערבית בישראל, המוסיידה, הממוקד בדימוי העצמי של השומע ובהעברת מסרים עקיפה. כל אלה נוגעים כמובן ישירות בשאלות פוליטיות מהותיות החורגות מתחום הדיון הספציפי של הספר.

רישומי המסע של כתריאל הינם תוצרי ההתבוננות האתנוגרפית של מי שמקמת את עצמה באותה מידה בתוך התרבות הישראלית ומחוצה לה. "כבת להורים ניצולי שואה שגדלה בארץ, היא אומרת, "הייתי ולא הייתי כל חיי חלק מן האתוס הישראלי המשורטט בפרקים אלה." במקרה או לא במקרה, גם המילים שכתריאל אוספת, ברובן הגדול, מסגירות בקלות את ערפול הזהות שלהן: ברזג, שולם ולקטר מקורן ביידיש; כיבודים, החלפות, וחרטות נהגות בדפוס המלעיל הכליכך לא-ישראלי; ודוגרי וכסח מקורן בערבית. הנה, גם מבחינה זאת הן מהוות מילות-מפתח: הן מעידות על מורכבותה, על מלאכותיותה ועל שבריריותה של הזהות הישראלית.

דניאל דור

אוניברסיטת תל-אביב